

ANADOLU SƏLCUQLU DÖVLƏTİ XX ƏSR TÜRK TARİXŞÜNASLIĞINDA

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: brahid97@mail.ru

DOI: 10.30546/2960-1967.2025.1.040

Xülasə. Məqalədə XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi, iqtisadi və sosial tarixi tədqiq olunmuşdur. Siyasi tarix sahəsində Mukrimin Halil Yınanç, Mehmet Fuad Köprülü, Ali Sevim, Mehmet Altay Köymen kimi alimlərin Anadolu Səlcuqlu dövlətinin qurulması, Böyük Səlcuq İmperiyası ilə əlaqələri, mərkəzləşmə siyasəti və süqutu barədə apardıqları tədqiqatlara geniş yer verilmişdir. İqtisadi və sosial həyat sahəsində Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen və Feda Şamil Arık kimi tarixçilərin əsərlərində ticarət yolları, torpaq hüququ, şəhər mədəniyyəti, vergi sistemi, sosial siniflər, qadınların cəmiyyətdəki rolu və kollektiv əfv siyasəti kimi mövzular ətraflı tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların Anadolunun türkləşməsi və islamlaşması, habelə Səlcuqlu dövlətinin idarəçilik və hüquqi strukturlarının anlaşılması baxımından əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məqalə ümumilikdə XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu səlcuqlularına dair aparılan tədqiqatların sistemli şəkildə necə inkişaf etdiyini və bu dövrün müxtəlif sahələrinin necə işıqlandırıldığını göstərir.

Açar sözlər: Anadolu səlcuqlu dövləti, türk tarixşünaslığı, siyasi tarix, sosial-iqtisadi həyat, islamlaşma

Giriş

1071-ci ildə Bizans imperatoru IV Romanos Diogenes ilə səlcuq hökmdarı Alp Arslan arasında baş vermiş Malazgirt döyüşü Bizans ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi və bu, səlcuqların Anadoluya daxil olmasına, həmçinin ərazinin böyük bir hissəsinin işğal edilməsinə səbəb oldu. Alp Arslan və onun sülaləsinin Anadoluya irəliləməsi bu zəfərdən sonra sürətləndi. Bizans İmperiyasının böyük bir itkiyə uğraması, həmçinin daxili siyasi böhranın dərinləşməsi Bizansın müdafiə qabiliyyətini zəiflətdi. Bu zəiflikdən istifadə edən səlcuqlar 1070-ci illərin sonlarından başlayaraq Anadoluya türk-müsəlman köçlərini artırmağa başladılar.

Malazgirt döyüşü Bizans imperiyasının hərbi qüdrətini ciddi şəkildə sarsıdaraq ərazilərini bərpa etməkdə çətinlik çəkməsinə səbəb oldu və uzun müddət ərzində səlcuqlulara qarşı effektiv müqavimət qura bilmədilər. Alp Arslan və onun varisləri bundan istifadə edərək Anadoluda bir sıra şəhər və qalaları fəth edərək bu ərazilərdə öz idarəetmə sistemlərini qurmağa başladılar.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin qurulması və bu ərazinin türk yurduna çevrilməsi Böyük Səlcuq sultanı Məlikşah tərəfindən Anadoludakı səlcuq qüvvələrinə rəhbər təyin edilən Kutalmışoğlu Süleymanşahın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Süleymanşah 1075-ci ildə İznik şəhərini ələ keçirərək burada səlcuq dövlətinin əsaslarını qoymuş və bölgədə güclü bir siyasi mövqə əldə etmişdir [11, s.3]. Onun rəhbərliyi altında Anadoluda yalnız hərbi sahədə deyil, həm də mədəni və sosial baxımdan türk-müsəlman təsiri artmağa başladı. Səlcuq türkləri yerli əhali ilə əlaqələr quraraq bölgədə yeni bir idarəetmə strukturu yaratdılar. Siyasi hadisələrin sonrakı gedişi Anadolu səlcuq dövlətinin mərkəzinin İznik (Nikeya) şəhərindən Konyaya köçürülməsi zərurəti yaratdı.

Süleymanşahın varisləri Anadoludakı Səlcuqlu dövlətini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər gördülər. Xüsusilə, XII əsrin ortalarında taxta çıxan Sultan II Qılınç Arslan Anadolu səlcuqlu dövlətini imperiya səviyyəsinə qaldıran hökmdar oldu. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət ən güclü və geniş ərazi sərhədlərinə malik olmuşdur. II Qılınç Arslan həm daxili siyasi mübarizələri sona çatdıraraq, həm də xarici qüvvələrlə güclü diplomatik əlaqələr quraraq dövlətin möhkəmliyini təmin etmişdir. Bu dövr ərzində səlcuqların mədəniyyəti, sənəti və memarlığı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş və nəticədə Anadolu türk və islam mədəniyyətlərinin vəhdət təşkil etdiyi mühüm bir mərkəzə çevrilmişdir.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin ən yüksəliş dövrü I Əlaəddin Keyqubadın (1219-1236) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Belə ki, sultan I Keyqubad dövründə dövlət siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan böyük bir inkişaf yaşamışdı. Sultan I Əlaəddin Keyqubadı tərifləyən Yazıcıoğlu Əli “İslam bayrağını bu qədər ucaldan ikinci bir sultan olmamışdır” yazmışdır [10, s.59].

XIII əsrin əvvəllərində yaranmış Monqol dövləti və onun qonşu ərazilərə işğalçı yürüşləri nəticəsində Anadolu səlcuqlu dövləti ciddi şəkildə zəiflədi. 1243-cü ildəki Kösedağ döyüşündə səlcuqlar monqollara məğlub oldular və bu məğlubiyyət dövlətin müstəqilliyini itirməsinə səbəb olan prosesi sürətləndirdi. Nəticədə Anadolu səlcuqlu dövləti monqolların təsiri altına düşdü və səlcuqların hakimiyyəti zəiflədi.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixi Türkiyə tarixşünaslığında geniş şəkildə tədqiq edilmiş və bu dövrə aid olan bir sıra elmi əsərlər vasitəsilə dərinlən araşdırılmışdır. Bu əsərlər yalnız dövlətin siyasi, mədəni və sosial strukturlarını təhlil etməklə kifayətlənməyib, həm də türk-islam mədəniyyətinin formalaşmasında və Anadolunun türk yurduna çevrilməsindəki əhəmiyyətli rolunu ortaya qoymuşdur. Bu dövrün elmi tədqiqatları Səlcuq dövlətinin sosial quruluşundan tutmuş, mədəniyyət və memarlığa qədər bir çox sahədə ətraflı məlumatlar təqdim edərək həmin dövrün tarixini dərinlən anlamağa imkan yaratmışdır. Hazırkı məqalə Anadolu Səlcuqlu dövləti ilə bağlı XX əsr ərzində Türkiyə tarixşünaslığında aparılmış elmi tədqiqatların təhlilinə həsr olunmuşdur.

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixi XX əsr Türkiyə tarixşünaslığında

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixi Böyük Səlcuq sultanı Məlikşahın hakimiyyətə gəldiyi 1072-ci ildən başlayaraq 1308-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu dövr səlcuqluların Anadoluya yayılmasının başlanğıcı ilə əlaqəli olaraq bölgədə türk hakimiyyətinin təməlini qoymuşdur. Anadolu Səlcuqlu dövləti türk tarixşünaslığında xüsusi bir yer tutur, çünki bu dövlətin mövcudluğu həm Türk dövlətçiliyinin inkişafında, həm də Osmanlı imperiyasının yaranmasında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. XX əsrdə, xüsusilə əsrin ikinci yarısında Türkiyə tarixşünaslığında Böyük Səlcuq dövləti və onun müxtəlif qolları, o cümlədən İraq, Xorasan, Kirman, Suriya və Fələstin bölgələrindəki səlcuq hakimiyyəti, həmçinin Anadolu səlcuqlu dövləti mövzusunda aparılan elmi tədqiqatlar geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə səlcuqların tarixi ilə bağlı tədqiqatların inkişafında M. F. Köprülü, M. H. Yinanç, O. Turan, İ. Kafesoğlu, M. Koymen, A. Sevim, E. Merçil, F. Ş. Arık və başqalarının elmi xidmətləri böyükdür.

Anadolu Səlcuqlar dövlətinin tarixinə ilk tədqiqatçılarından biri Mukrimin Halil Yıncıdır. Türkiyənin tanınmış tarixçisi və elm adamı olan Yıncının 1934-cü ildə yazdığı “Türkiyə tarixi: səlcuqlular dövrü” adlı əsəri, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Kitabın birinci cildində Anadolunun fəthi, XII əsr boyu baş verən hadisələr və xaçlı səfərləri geniş şəkildə tədqiq edilərkən, ikinci cildində Anadoluda səlcuqların mərkəzləşməsi və süqutu prosesi yer almışdır. Kitabın birinci cildi “Səlcuqlar dövrü Anadolu müdafiəsi”, “Səlcuqlu və Bizans mübarizələri”; ikinci cild isə “Anadolu sultanlığının gələcəyi”, “Anadolu dövlətinin süqutu”, “Anadolu fətrət dövrü”, “Monqol müdaxiləsi və dövlətin süqutu”, “Şahzadələrin çəkişməsi”, “Monqol hökmranlığı altında olan Anadolu dövləti” və s. bölmələrindən ibarətdir [1, s.349].

Yinanç Anadolu səlcuqlu tarixini yalnızca müharibələr və iqtidar mübarizələri çərçivəsində tədqiq etməmiş, sultanların dövrlərini analiz edərək müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. Tədqiqat işində bir çox mənbələrdən istifadə edən tarixçi təkcə mənbələrdən faydalanmamışdır, eyni zamanda onlara diqqətlə yanaşaraq onların təsirini, hətta bəzən təhrifləri və məhdudiyyətləri nəzərə alaraq qiymətləndirmişdir.

Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinin tədqiqində türk siyasətçisi və Türkiyənin xarici

işlər naziri vəzifəsində çalışmış professor Mehmet Fuad Köprülünün də xidmətləri az deyildir. Belə ki, tədqiqatçının 1943-cü ildə yazdığı “Anadolu selçukluları tarixinin yerli kaynakları” adlı əsəri Anadolu selcuqlu dövlətinin tarixinin tədqiqinə təkan vermişdir.

Əsərdə Anadolu selcuqlu dövləti üçün mühüm mənbələrə dair ətraflı məlumat verilmişdir. Vəqayinamələr, selcuqnamələr, şahnamələr, diplomatik qaynaqlar (müharibə və müqavilələr), fəthnamələr, fərman və nişanlar, hökumdarların xüsusi məktubları, siyahılınma və torpaq kitabları, qanunnamələr, şəriət hakimlərinin qeydiyyat dəftərləri, vəqfiyyələr və ədəbi qaynaqlar haqqında məlumatlar təqdim olunur. Həmçinin, bu mənbələrin bir çoxuna hələ müraciət edilmədiyi qeyd olunur. Tədqiqatçı bu əsərlərin üzərində aparılacaq daha ətraflı və dərin araşdırmaların yalnız Anadolu selcuqlu dövləti və onun tarixi haqqında daha dəqiq və zəngin məlumatların əldə olunmasına deyil, həm də dövrün siyasi, hüquqi, mədəni, dini və sosial strukturlarının daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradacağını vurğulayır. O, həmçinin, tarixçilərin bu mühüm mənbələrə yetərincə diqqət yetirməməsinin bu dövrün tarixinin tam şəkildə öyrənilməsinə maneə törətdiyini bildirir.

XX əsrdə Anadolu selcuqlu dövlətinin siyasi tarixinin ilk sistemli tədqiqatçılarından biri professor Ali Sevim olmuşdur. Onun qələmə aldığı “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah” və “Anadolunun fethi, selçuklular dönemi” adlı əsərləri Anadolu selcuqlu dövlətinin təşəkkülü və siyasi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatçının “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah” əsəri Arslan Yabqunun nəvəsi Süleymanşahın Anadoluda türk hakimiyyətinin təməlini atması və bu ərazilərdəki siyasi və mədəni dəyişikliklərə verdiyi töhfələri dərin şəkildə araşdıran, həmçinin onun Böyük selcuqlu imperiyası ilə əlaqələri və dövlətin hüquqi statusu haqqında mühüm məlumatlar təqdim edən əhəmiyyətli bir tədqiqat işidir. Əsərin “Kutalmışoğulları və onların Anadoluya gəlişi” adlı birinci fəslində müəllif Kutalmışoğulları sülaləsinin Anadoluya gəlişi və 1075-ci ildə bir sıra əraziləri fəth edərək, xüsusilə İstanbul yaxınlığında yerləşən İznik şəhərini işğal etməsi və bu şəhəri Anadolu Selçuklu dövlətinin paytaxtına çevirməsindən bəhs edir. Müəllif, Süleyman şahın öz adına xütbə oxutdurmaması və pul kəsdirməməsi kimi faktları təhlil edərək onun qurduğu dövlətin müstəqil olmaması və hüquqi cəhətdən Böyük selcuqlu imperiyasına tabe olması qənaətinə gəlir. Bu yanaşma dövrün siyasi və hüquqi şəraitini nəzərə alaraq Süleyman şahın siyasi müstəqilliyinin olmaması məsələsini ön plana çıxarır və bu dövlətin Böyük Selcuqlu sultanına tabe bir subyekt olaraq fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Selcuqlu dövləti haqqında yazılmış mənbələrə əsaslanaraq, əsərdə Sultan Süleymanşahın Böyük Selcuqlu Sultanı Məlikşaha çox bağlı bir şəxs olduğunu qeyd edir [11, s.31]. Lakin türk tarixçisi Mehmet Şəkərin Anadoluda bir türk dövləti quran Sultan Süleymanşahı itaətə gətirmək üçün Böyük Selcuqlu sultanı Məlikşahın əmir Porsukun başçılığı altında bir ordu göndərməsi ilə bağlı tarixi mənbələrdə rəvayətlərin mövcudluğu, həmçinin Antakyanı fəth edən Sultan Süleymanşahın bu barədə Məlikşaha yazdığı məktubunda bunu öz adına etdiyini bildirməsi bu fikri təkzib edir. Sultan Süleymanşahın Antakyanı fəthindən sonra Hələb əmiri Şərəfuddövlə Muslimin və Məlikşahın qardaşı Şam əmiri Tutuşun ona qarşı qalxması və aralarında baş verən döyüşlər, Anadolu Selcuqlu dövlətinin müstəqil olmaması və Böyük Selcuqlu imperiyasına tabe olması fikrini şübhə altına alır [13, s.43-48].

Ali Sevimin selcuqlu tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri “Anadolunun fethi, selçuklular dönemi” (başlangıçtan 1086'ya qədər) adlanır. Tədqiqat işi yalnız selcuqlulardan deyil, hunlardan başlayaraq 1089-cu ilə qədər türklərin Anadolunun fəthi mövzusunda həsr olunub. Əsərin ilk bölməsi Anadoluya gələn ilk türklər adlanır. Əsərdə türklərin Anadoluya ilk gəlişi IV əsrin sonlarına təsadüf etdiyi göstərilir. Belə ki, Anadoluya gələn ilk türklərin hunlar olduğu bildirilir. 21 türk tayfasının birləşməsindən yaranmış hun tayfa birliyi tarixdə Xalqların böyük köçü adlanan yürüşləri zamanı buraya gəlmişlər. 378-ci ildə Hunlar Dunay çayını keçərək Qərbi Roma və Bizans imperatorlarının torpaqlarını istila etməyə başlamışlar. Roma

imperatoru Feodosinin(379 – 395) ölümündən sonra hun türkləri bir yandan Balkanlar üzərindən Trakyaya hərəkət emiş, o biri tərəfdən Qafqaz dağlarını aşaraq Anadolunun istilasına başlamışlar. 3 il ərzində 395-398-ci illərdə baş vermiş bu istila fəaliyyətlərinə qarşı Şərqi Roma imperiyası hər hansı bir ciddi tədbir görməmişdir [3, s.185].

Əsərdə Anadolunun ikinci dəfə türklər tərəfindən istila edilməsi Sabirlər(Suvarlar) tərəfindən həyata keçirildiyi bildirilir. Məlum olduğu kimi Suvarlar 515-516-cı ildə İtil, Don və Kuban çayları arasındakı ərazilərə yerləşərək müstəqil dövlət qurdular. Burada möhkəmləndikdən sonra onlar Sasaniylərlə itifaqa girərək Bizans topaqlarına o cümlədən Anadoluya işğalçı yürüşlər etmişlər [12, s.14-15].

Altı fəsildən ibarət əsərin 5 fəsli səlcuqların tarixinə həsr edilmişdir. Bu fəsillərdə Çağrı bəyin Anadoluya səfəri ilə başlayaraq Anadolu səlcuq dövlətinin fəthi və Süleyman şahın hakimiyyəti illərinə qədər səlcuq türklərinin Anadoludakı fəaliyyətləri araşdırılmışdır.

XX əsrdə Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixinin tədqiqində xüsusi əməyi olan tarixçilərdən Mehmet Altay Köyməndir. Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixini dərinlən araşdıran tədqiqatçı bu dövrə aid bir çox mühüm əsərlər yazmışdır. “Büyük Alaəddin Keykubad və Zamanı”, “Süleyman şah və Anadolu Selçuklu dövlətinin kuruluşu”, “Selçuklu hökəmdarı Büyük Alaəddin Keykubad və Anadolu savunması”, “Anadolunun fəthi və Malazgirt meydan muharebesi”, “Anadolunun türk yurdu olmasında selçukluların rolü” kimi əsərləri Anadolu səlcuqlu dövlətinin siyasi tarixinə mühüm töhfədir. Bu əsərlər Anadolunun türk yurdu olmasındakı rolunu dərinlən təhlil edir.

Altay Köymənin Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr etdiyi elmi-tədqiqat əsərlərindən biri “Selçuklular və Anadolunun türkləşməsi meselesi” adlanır. Elmi-tədqiqat işində Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesləri tədqiq edilir və bu prosesin müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirilir. Məqalə Türk dövlətlərinin Anadoluya köçü ilə başlayan, daha sonra Selçuklu dövründə sürətlənən və Osmanlı dövründə davam edən türkləşmə və islamlaşma mərhələlərini araşdırır. Əsasən, səlcuq imperiyasının Anadoludakı təsirini, yerli xalqların türklərlə qarşılıqlı əlaqələrini və bu dövrdəki kənd və şəhər adlarının dəyişdirilməsini diqqət mərkəzinə qoyur. Məqalə, həmçinin, bizansın təsirinin azaldılması və Anadoluda türk mədəniyyətinin və islam dininin yerli əhali arasında necə yayıldığını da izah edir [8].

Əsər səlcuqlu Türklərinin yalnız siyasi və hərbi zəfərlərdən ibarət olmayıb, həm də mədəni və sosial dəyişikliklərə diqqət çəkir. Onun elmi əhəmiyyəti, Anadolunun türkləşmə prosesinin mürəkkəbliyini və müxtəlif aspektlərini anlamamız üçün dəyərli bir qaynaq olmasındadır.

Köymənin Anadolu Selçuklu dövlətinin tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri, Anadolunun türk torpaqlarına çevrilməsində xüsusi rolu olan dünya şöhrətli Anadolu Səlcuq sultanı Qiyasəddin Keyxosrovun oğlu Sultan Ələddin Keyqubada həsr edilmişdir. Həmin dövr Anadolu Səlcuqlu dövlətində ticarət və iqtisadiyyatın canlanması, siyasi əlaqələrin genişlənməsi dövrü idi [4].

Əsərdə Ələddin Keyqubadın hakimiyyət illərində Anadolu Selçuklu dövlətinin inkişafı, siyasi və hərbi strategiyaları, habelə onun dövründə baş verən mühüm tarixi hadisələrdən bəhs edir. Altay Köymən, Ələddin Keykubadın dövlət quruculuğundakı rolu, Anadolunun müxtəlif bölgələrindəki fəthlər və türk mədəniyyətinin bu dövrdəki inkişafını detallı şəkildə araşdırır. Əsərdə, həmçinin, səlcuqlu dövlətinin daxili və xarici siyasəti, qonşu dövlətlərlə əlaqələri, türk qəbilələrinin integrasiyası və dövlətin iqtisadi və mədəni inkişafı kimi məsələlərə də toxunulur.

Tədqiqat işi əsas mənbə kimi XIII əsr fars tarixçisi, İbn Bibi adı ilə tanınan Əli əl-Cəfəri ər-Razinin “Səlcuqnamə” əsərinə istinadən qələmə alınmışdır. Anadolu Səlcuqlu Dövlətinin ən parlaq dövrünü əhatə edən tədqiqat əsərini A. Köymən sağlığında çap etdirə bilməmişdir. Əsər onun vəfatından 27 il sonra nəşr olunmuşdur [6, s.207].

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin iqtisadi və sosial həyatı Türkiyə tarixşünaslığı

Anadolu Səlcuqlu dövləti Orta əsrlər türk-islam tarixində mühüm yer tutan siyasi qurumlardan biri kimi yalnız hərbi və inzibati sahələrdə deyil, eyni zamanda iqtisadi və sosial sahələrdə də diqqətəlayiq nailiyyətlər əldə etmişdir. XI-XIII əsrlər arasında fəaliyyət göstərən bu dövlət, Anadoluda yalnız türk siyasi hakimiyyətini gücləndirməklə kifayətlənməmiş, həm də ticarət yollarının inkişafı, şəhər həyatının canlanması, aqrar sahədə islahatlar və sosial rifah sistemlərinin qurulması ilə regionda dərin izlər buraxmışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında bu mövzuya dair aparılan araşdırmalar, xüsusilə XX əsrdən etibarən artan akademik maraq nəticəsində daha sistemli bir hal almışdır. Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen və Feda Şamil Arık kimi tanınmış alimlər Anadolu səlcuqlu dövlətinin iqtisadi quruluşu, ticarət əlaqələri, torpaq hüququ, vergi və para siyasəti, şəhər həyatının təşkili, sosial siniflər arasındakı münasibətlər və digər sosial-iqtisadi məsələlərə dair qiymətli elmi əsərlər yazmışlar. Bu alimlərin araşdırmaları təkcə dövrün sosial-iqtisadi strukturlarını deyil, eyni zamanda səlcuqlu dövlət idarəçiliyinin və hüquq sisteminin cəmiyyətə təsirini də əhatə edir.

Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu səlcuqlu dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparan tarixçilərdən biri Yaşar Bedirhandır. Onun əsərləri daha çox, səlcuqluların dövlət strukturları, ticarət əlaqələri və sosial-iqtisadi quruluşu haqqında geniş məlumat verir və bu sahələrdəki tədqiqatların inkişafına istiqamət verir. Yaşar Bedirhan ondan çox kitabın müəllifidir. Bunlardan “Səlcuklu çağında Türkiyədə iç və dış ticarət”, “Türkiyə səlcuklu devleti tarihi”, “Səlcuklular ve Kafkasya”, “Səlcuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi” əsərləri səlcuklular dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Bunların içərisində “Səlcuklu çağında Türkiyədə iç və dış ticarət” adlı tədqiqat işi daha böyük maraq doğurur. Bildiyimiz kimi Böyük səlcuqlar dövləti və onun qolları olan Türkiyə, İraq və Xorasan, Suriya və Fələstin, Kirman səlcuqlu dövlətlərinin siyasi tarixi, səlcuqların Qafqaz siyasəti və Qafqaz xalqları ilə münasibətləri haqqında Türkiyə tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Səlcuqların daxili və xarici ticarət əlaqələri nisbətən zəif öyrənilmişdir. Əsər iki fəsildən ibarətdir. Tədqiqat işinin “Səlcuklar Türkiyesinde ticarət” adlanan birinci fəslə səlcuqlardan əvvəl Türkiyədə ticarətin vəziyyəti, tranzit ticarətin əhəmiyyəti, Türkiyə səlcuqlu dövlətinin iqtisadi zənginliyi başlıqları altında işlənmişdir. Əsərin ikinci fəslində Türkiyə səlcuqlu sultanlarının Anadoluda türk birliyinin təmin edilməsi siyasəti, aqrar və istehsal siyasəti, məskunlaşdırma siyasəti, gəmiqayırma və donanma sahəsindəki fəaliyyətləri və s. məsələlər araşdırılmışdır [5].

Yaşar Bədirhan, həmçinin Türkiyə tarixşünaslığında Anadolu Səlcuqlar Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafına dair çoxsaylı elmi məqalələrin müəllifidir. Onun “Türkiyə səlcukluları döneminde Konyanın ekonomik ve ticari yapısı”, “Moğol istilasından sonra döneminde səlcuklu kadını ve kadın sultanların durumu”, “Türkiyə səlcuklularında para ve devletin para politikası”, “Türkiyə səlcukluları döneminde Anadolunun ticarət şəhirləri” və digər məqalələri Anadolu səlcuqlarının sosial-iqtisadi həyatını dərinlənən araşdırır. Bu əsərlərdə, xüsusilə səlcuqlu imperiyasının iqtisadi strukturlarını, ticarət şəbəkələrini, para siyasətini və sosial dinamikalarını işıqlandırmış, həmçinin qadınların və qadın sultanlarının dövrünün cəmiyyətdəki roluna da toxunmuşdur. Yaşar Bedirhanın bu sahədəki elmi işləri türk tarixşünaslığına əhəmiyyətli töhfələr vermiş və həmin dövrün iqtisadi-sosial inkişafını daha yaxşı anlamağa imkan yaratmışdır.

XX əsrdə Anadolu səlcuqlu dövlətinin sosial iqtisadi və mədəni həyatının tədqiqində xüsusi əməyi olan tarixçilərdən biri Osman Turandır. Tədqiqatçının “Səlcuklular tarihi ve türk-islâm medeniyeti”, “Səlcuklular ve islamiyet”. “Səlcuklular zamanında Türkiyə”, “Türk Cihan hakimiyeti mefküresi”, “Türkiyə səlcukluları hakkında resmi vesikalar”, “Səlcuklu kervansarayları” adlı əsərləri Anadolu səlcuqlu dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir. Xüsusilə tədqiqatçının “Səlcuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti” adlı əsəri bizim üçün ən əsas qaynaq olmuşdur. Bu əsərdə siyasi tarixlə yanaşı, Türkiyədəki ticarət, idxal, ixrac, qeyri-müsəlmanlar,

elmi və mədəniyyət qurumları kimi ictimai və iqtisadi inkişaf ətrafı təhlil edilir [4].

Osman Turanın “Türkiye selçuklularında toprak hukuku (Miri topraklar və hususi mülkiyyət şəkilləri)” adlı əsəri, Anadolu selcuqlu dövlətində torpaq mülkiyyəti və bu mülkiyyətin hüquqi əsaslarını sistemli şəkildə təhlil edən mühüm elmi tədqiqatlardan biridir. Müəllif bu əsərində selcuqlu dövründə torpaq sahibliyinin əsasən dövlət mülkiyyəti formasında təşkil olunduğunu və bu çərçivədə "miri torpaq" sisteminin geniş şəkildə tətbiq edildiyini vurğulayır. Miri torpaq anlayışı, torpaqların hüquqi baxımdan dövlətə məxsus olduğunu, lakin həmin torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olan kəndli təbəqəsinin müəyyən istifadəyə dair hüquqlara malik olduğunu ifadə edir.

Turanın araşdırması bu torpaq sisteminin iqtisadi və sosial həyat üzərindəki təsirlərini əhatəli şəkildə işıqlandırır. Belə ki, kəndlilər bu torpaqlardan yalnız dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlər daxilində istifadə edə bilərdilər; onlar bu torpaqları nə sata, nə bağışlaya, nə də irsi olaraq ötürə bilərdilər. Müəllif bu hüquqi məhdudiyyətlərin selcuqlu cəmiyyətində torpaq bölgüsü siyasətinə, kəndli sinfinin hüquqi statusuna və ümumilikdə sosial-iqtisadi struktura təsirlərini geniş təhlil etmişdir.

Əlavə olaraq əsərdə Anadolu Selçuklularının torpaq idarəçiliyi sistemi digər İslam dövlətlərində tətbiq olunan torpaq hüququ modelləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və bu istiqamətdə fərqli yanaşmaların oxşar və fərqli cəhətləri üzərində elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan əsər yalnız Anadolu selcuqlu dövlətinin deyil, ümumilikdə orta əsr islam cəmiyyətlərində torpaq hüququnun anlaşılması baxımından da əhəmiyyətli elmi qaynaqdır [14].

XX ərdə Anadolu selcuqlu dövlətinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının araşdırılmasında da Mehmet Altay Köymenin xidmətləti olduqca böyükdür. Tədqiqatçının “Türkiye selçuklulari devletinın ekonomik politikası” əsəri türkiyə selcuqlularının iqtisadi siyasətinə həsr edilmişdir. Müəllif Anadolu selcuqlar dövlətinin iqtisadi siyasətini, xüsusilə Alaəddin Keyqubad dövrünü nəzərdən keçirir. Sultan Alaəddinin tətbiq etdiyi iqtisadi strategiyalar və bu strategiyaların dövlət və cəmiyyət üzərindəki təsirləri müzakirə olunur. Mətdə ticarət, kənd təsərrüfatı, istehsal, sığorta, səhiyyə və təhsil siyasətləri kimi sahələrdə həyata keçirilən islahatlar, selcuqlar dövlətinin iqtisadiyyatının müasir iqtisadi modellərlə oxşarlıqları ilə izah edilir [9].

Əsərin elmi əhəmiyyəti, selcuqlu dövlətinin iqtisadi siyasətlərini müasir iqtisadi yanaşmalarla müqayisə edərək təhlil etməsidir. Müəllif, xüsusilə selcuqların ticarətçiləri qoruma siyasəti, işsizliklə mübarizə strategiyaları, səhiyyə və təhsil sahələrindəki islahatlar üzərində dayanaraq dövrün iqtisadiyyatının nə qədər inkişaf etmiş və müasir bir quruluşa sahib olduğunu vurğulayır. Ayrıca, selcuqlu dövlətinin sosial infrastrukturunu (xəstəxanalar, məktəblər) haqqında məlumat verərək, bu siyasətlərin xalqın rifahına necə təsir etdiyini analiz edir.

XX əsr selcuqlu və türk tarixinə dair əsərləri ilə tanınan görkəmli alim professorlardan biri Feda Şamil Arikdir. Onun tədqiqatları əvvəllər türk tarixində çox nəzərə alınmayan zəlzələlər və vəba epidemiyaları, tarixdəki təbii fəlakətlər, müsadirə, amnistiya və s. kimi məsələlərə həsr edilmişdir. Tədqiqatçının “Selçuklular zamanında Türkiyədə çıxartılan kollektif aflar (1075-1243)”, “Türkiye selçuklu devletinde siyaseten katl (1075-1243)”, “Selçuklular zamanında Anadoluda meydana gələn defremilər”, “Eski türk ceza hukukuna dair notlar. Suçlar ve cezalar”, “Türkiye selçuklu devletinde müsadirə” adlı əsərləri Anadolu selcuqlu dövlətinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçının “Selçuklular zamanında Türkiyədə çıxartılan kollektif aflar (1075-1243)” adlı məqaləsi selcuqlar dövründə çıxarılan kollektif əfv fərmanlarını, onların tarixi kontekstdə necə tətbiq edildiyini və hansı şəraitdə baş verdiyini ətraflı şəkildə araşdırır. Məqalə, xüsusilə 1075-1243 illəri arasında Türkiyə selcuqları dövründə çıxarılan afların siyasi və cəmiyyət baxımından nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Tədqiqatda Türkiyə selcuqluları dövründə kollektif əfv fərmanlarının əsasən zəfərlər, böyük fəthlər, cüluslar (yeni hökmdarın

taxta çıxması) kimi mühüm hadisələr münasibətilə verildiyi, bəzən isə fethedilən şəhərlərdəki məhbuslara qarşı da tətbiq olunduğu bildirilir. Orta əsrlərdə kollektiv əfv fərmanlarının yalnız səlcuqlara xas olmadığını, türk cəmiyyətində davam edən bir ənənə olduğunu yazan tədqiqatçı bu fərmanların verilməsində əsas məqsədin cəmiyyətdə siyasi nizam yaratmaq olduğunu diqqətə çatdırır [2].

Nəticə

Beləliklə, XX əsr boyunca türk tarixşünaslığı sahəsindəki elmi tədqiqatlar, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin tarixi, mədəniyyəti və sosial-iqtisadi strukturlarını dərinlən anlamağa imkan yaratmışdır. Bu dövrə aid aparılan elmi tədqiqatlar, yalnız dövlətin siyasi inkişafını və türk mədəniyyətinin formalaşmasını deyil, həm də Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesinin mürəkkəbliyini və müxtəlif aspektlərini aydınlaşdırmışdır.

Tədqiqatçılar dövrün sosial-iqtisadi strukturunu analiz edərək bölgənin əhalisi, kənd və şəhər həyatının təşkili, sosial siniflər arasındakı münasibətlər və vergi siyasəti kimi məsələləri də dərinlən araşdırmışlar. Həmçinin, bu tədqiqatlar Anadolu səlcuqlu dövlətinin Osmanlı imperiyasının yaranmasına necə təsir göstərdiyini və türk dövlətçiliyinin inkişafında oynadığı mühüm rolunu göstərmişdir. Aparılan araşdırmalar Anadolu səlcuqlu dövlətinin mədəni və sosial inkişafını daha dərinlən öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Akman, K. (2003). Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, yazar Mükrimin Halil Yinanç. Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı 18, s. 347–353
2. Arık, F.Ş. (1988). Selçuklular Zamanında Türkiyede Çıkarılan Kollektiv Aflar (1075–1243). Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı 3.
3. Bayramov, M. (2019). Səlcuq dövlətinin tarixi türk tarixçisi Ali Sevimin əsərlərində. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Kongresi. İstanbul-. s. 184-191.
4. Bayramov, M. (2023). The Great Seljuk State in the Works of Turkish Historian M.A. Köymen. Вопросы истории, № 1.1, Москва, s.74-81
5. Bedirhan, Y. (2024). Selçuklu Çağında Türkiyede İç ve Dış Ticaret. İstanbul, 416 s.
6. Erdoğan, M.A. (2020). Mehmet Altay Köymen: Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı (Yay. haz. Salim Koca və Sinan Tarifçi). İstanbul: Kronik Kitap, 2020, 607 s. Türk Tarihi
7. Araştırmaları Dergisi, c. 5, sayı 7. Kamaloğlu, M. (2024). Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (ISSN: 2147-0626), cilt 2. sayı 3. s. 1-32
8. Köymen, M.A. (1986). Türkiye Selçukluları Devletinin Ekonomik Politikası. Türk Tarih Kurumu Bülteni, c. 50, sayı 198.
9. Köymen, M.A. Selçuklular ve Anadolunun Türkleşmesi Meselesi. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1, 1986, s. 21-35.
10. Qordlevski, V. (1988). Anadolu Selçuklu Devleti. Tərc. Azer Yaran. Ankara, 347 s.
11. Sevim, A. (1990). Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah. Ankara, 69 s.
12. Sevim, A. (1998). Anadolunun Fethi: Selçuklular Dönemi (Başlanğıçtan 1086 ya kadar). Ankara, 133 s.
13. Şeker, M. (2016). Süleymanşah (I), Rükəddin Süleymanşah b. Kutalmış (ö. 479/1086), Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devletinin kurucusu və ilk sultanı (1075–1086). Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2016, sayı 1, s. 39-51
14. Turan, O. (1948). Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri. Belleten, c. 12, sayı 47.

ANATOLIAN SELJUK STATE IN TURKISH HISTORIOLOGY OF THE 20TH CENTURY

Mushfig Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article examines the political, economic and social history of the Anatolian Seljuk State in Turkish historiography of the 20th century. In the field of political history, much attention was paid to the studies conducted by such scholars as Mukrim Halil Yinanch, Mehmet Fuad Koprulu, Ali Sevim and Mehmet Altay Koymen, dedicated to the creation of the Anatolian Seljuk state, its relations with the Great Seljuk Empire, as well as the policy of centralization and its collapse. In the field of economic and social life, topics such as trade routes, land law, urban culture, tax system, social classes, the role of women in society and the policy of collective amnesty have been studied in detail in the works of historians such as Yaşar Bedirhan, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen and Feda Şamil Arik. The importance of these studies in terms of the Turkification and Islamization of Anatolia and the understanding of the administrative and legal structure of the Seljuk state is emphasized. Overall, the article shows how the studies of the Anatolian Seljuks have been systematically developed in 20th-century Turkish historiography and how different areas of this period have been covered.

Keywords: Anatolian Seljuk state, Turkish historiography, political history, socio-economic life, islamization

АНАТОЛИЙСКОЕ СЕЛЬДЖУКСКОЕ ГОСУДАРСТВО В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОЛОГИИ XX ВЕКА

Мушфиг Байрамов

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье рассматривается политическая, экономическая и социальная история Анатолийского государства Сельджуков в турецкой историографии XX века. В области политической истории большое внимание уделялось исследованиям, проведенным такими учеными, как Мукрим Халил Йынанч, Мехмет Фуад Кёпрюлю, Али Севим и Мехмет Алтай Кёймен, посвященным созданию государства Анатолийских Сельджуков, его отношениям с Великой империей Сельджуков, а также политике централизации и ее краху. В сфере экономической и социальной жизни такие темы, как торговые пути, земельное право, городская культура, налоговая система, социальные классы, роль женщин в обществе и политика коллективной амнистии, подробно изучались в трудах таких историков, как Яшар Бедирхан, Осман Туран, Мехмет Алтай Кёймен и Феда Шамиль Арык. Подчеркивается важность этих исследований с точки зрения тюркизации и исламизации Анатолии, а также понимания административной и правовой структуры государства Сельджуков. В целом статья показывает, как систематически развивались исследования анатолийских сельджуков в турецкой историографии XX века и как освещались различные области этого периода.

Ключевые слова: Анатолийское государство Сельджуков, турецкая историография, политическая история, социально-экономическая жизнь, исламизация

Daxil oldu: 10.03.2025

Çap edildi: 10.06.2025